

Google keresés Web Kerikata.hu

A katolikus elemi iskolák állapota Baranyában (1868-1914)

(Baranya – Történelmi Közlemények 1994/95. VII-VIII. évf., 197-221. o.)

© 1995 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Az iskolák eredete

Baranya megye kisiskolásainak 1868 előtti történetével számos kutató foglalkozott, akik munkáikban feldolgozták a katolikus iskolák történetét is, némelyek egészen a kezdetektől.^[1]

Baranyában az iskolahálózat kiépítése – Sándor László kutatásai szerint – II. József uralkodása alatt vett nagyobb lendületet. „Az elavult, szegényes, dűledező iskolaépületeket sok helyen lebontották, és egészséges fagerendákból állókat készítettek helyette. Gyakran találkozhatunk kőalapú tömésfalas, sőt égetett téglás iskolákkal is. 1780 és 1845 között 45 iskola épült.”^[2] Kanyar József kimutatásai szerint^[3] 1846/48-ban 175, 1869-ben pedig 397 népiskola volt Baranyában, a növekedés 126,85%-os, ami magasan felülmúlta a régió másik három megyéjében tapasztalható fejlődést, valamint ebben a megyében volt legalacsonyabb 1869-ben az egy tanteremre jutó tankötelesek száma, jóllehet még mindig magasabb volt a törvényben előírtnál (64,1 a 6-12 évesek és 94,3 a 6-15 évesek esetében.)

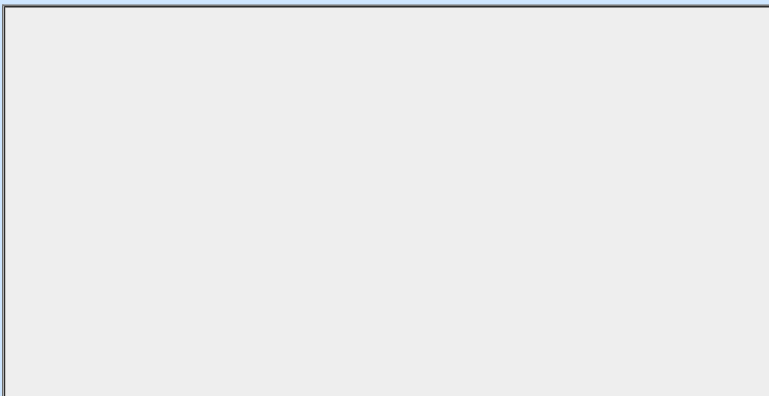
Petrovich Ede a Canonica visitációk alapján vázolta Baranya megye reform-kori népoktatásügyi helyzetét, községenként leírva az iskolaalapítás évszámát, az iskola állapotát.

1869/ben – Kanyar József kutatásai szerint^[4] – a Pécsi Római Katolikus Egyházmegye Baranyában található kisiskolái eredetüket tekintve különböztek (1. ábra).

Érdeemes felidézni néhány katolikus iskola építésének körülményeit, alapításának évszámát, hiszen ezek az épületek 1868 után gyakran alkották a felújított vagy kibővített iskolák magvát. Abaligeten például 1787-ben épült az iskola, 1 tanteremmel, Bánban 1798-ban, Bodolyán 1805-ben, Kisfaludon 1797-ben, Sárokon pedig 1817-ben.^[5] Bellyén „az épület 1791-ből való, van benne 3 terem, a nagyobb a lakás, a kisebb az iskola számára, a 3. raktár. Náddal van befedve”.^[6] Sásdon a plébániának kezdetben egy iskolája volt, az 1820-30-as évek táján keletkezett a meződi, vargái és környéki iskolák, 1880/1-ben a vásnoki.^[7]

1. ábra

A Pécsi Róm. Kat. Egyházmegye Baranya megye területén lévő népiskoláinak száma, alaptásuk időszakai.

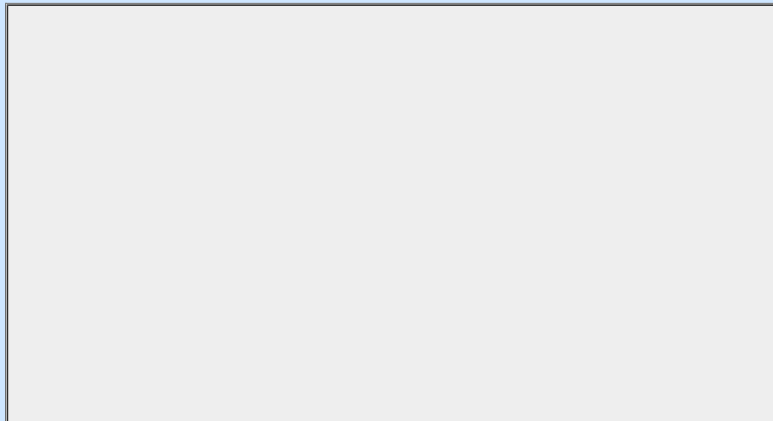
(Forrás: Kanyar József: Népoktatása Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában – 278. o. részlet)

* Nem csak baranyai iskolákra vonatkozó adatok (pl.: Potony, Lakócsa, Tótújfalú, Almásk., Boldogasszonyfa)

Udvardon 1854-ben nyílt meg az első iskola. „Tipikus parasztház volt, amelyet a község némi átalakítás után erre a célra bérelt.”^[8] Személyben is valószínűleg ebben az évben épült fel az iskola, legalábbis a község kiadásairól tanúskodó

dokumentumok szerint.^[9] A baari katolikus iskola eredetéről egy 1893-as irat 1. §-a nyújt tájékoztatást, ennek alapján a községben az első iskolaház 1811-ben épült, ezt azonban plébánia-lakássá alakították, és ekkor a falu „a szomszédos sáros utcában egy paraszt belső telket házzal együtt vásárolt, melyet tanítói Lakássá s iskolává alakított; de a vályogfal és szalmatető csakhamar romlásnak indulhattak”, amint erről az 1829. évi egyházlátogatási irat vall.^[10] Szent-Dienes és Ranódfa közös iskoláját 1866-ban építette a hitközség, 320 ft költségen, Jakabfaluban 1859-ben (1400 ft), Laskafaluban 1857-ben (6000 ft), Maisson 1864-ben (1000 ft), Borfádon 1860-ban (4861 ft), Kis-Budmérőn 1868-ban, Rác-Töttösön 1856-ban, Német-Egregyén 1857-ben épült fel az iskola^[11] (2. ábra és 3. ábra) Egerszegen 1860-ban nyílt meg az iskola, Egerszeg, Hegyszénmárton és Tengeri községek építették a kántori lakással összefüggő, egytantermes, közös bejáratú épületet.^[12]

2. ábra
Kimutatás az iskolák építéséről, átalakításáról
(az 1881-es schematizmus alapján)

- * Az átlagköltség adata nem ismert
- ** Zárójelben a költség ismert összetevőinek száma
- *** A vizsgált adatok pontos évszáma nem ismert

Az iskolák száma, állapota, iskolaépítkezések és bővítések (1868-1914)

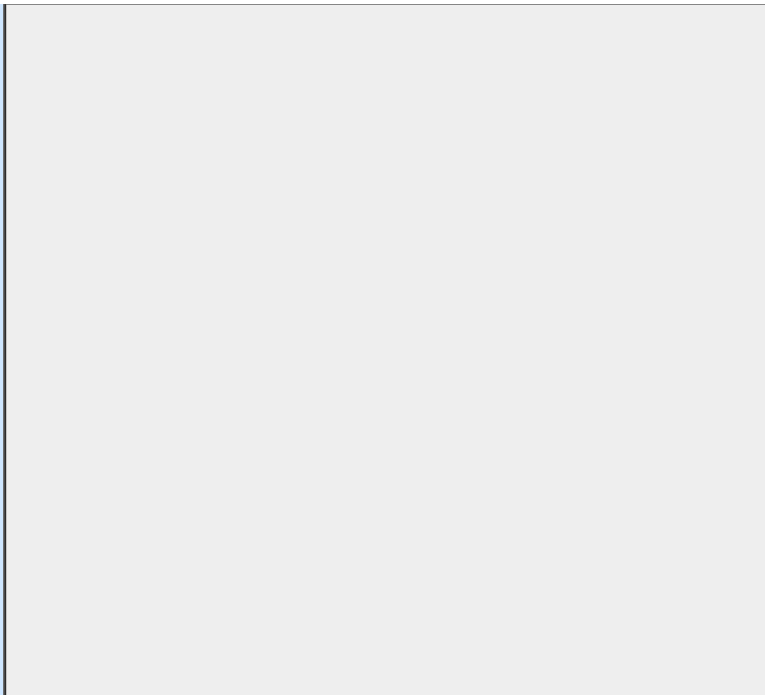
A római katolikus elemi iskolák számáról nehéz megállapításokat tenni, ennek legfőbb oka az, hogy a tanfelügyelői jelentések és a népszámlálási adatok nem tüntették fel ezek számát külön, vagy ha igen, akkor népiskolákról készültek összeírások, és nem csak az elemi tanintézetekről.

A schematismusok kezelhetőek legmegbízhatóbb forrásként a katolikus elemi iskolák számát illetően, e szám meghatározása azonban segítségükkel sem könnyű, hiszen bizonyos években hiányzott belőlük az oktatási intézményekről szóló kimutatás.

Az iskolák számát tekintve az 1869-es állapothoz képest az 1870-es évek elején kisebb visszaesés volt tapasztalható. Kanyar József adatai alapján 1869-ben 397 népiskola volt Baranyában, ebből 369 voltfelekezeti elemi iskola és 3 községi.^[13]

Több elsődleges és másodlagos forrásból kényszerültem adatokat gyűjteni az iskolák számára vonatkozóan, adataim bizonyos esetekben nem pontosak, ennek okát jelöltem (4. ábra). Az 5. ábra pedig mutatja azokat a róm. kat. hitközségeket, ahol 1878-ban nem volt iskola (5. ábra).

3. ábra
Település szerinti kimutatás az iskolák építéséről, átalakításáról
(az 1881-es schematizmus alapján)

- * A költség nem ismert
- ** Pölske iskoláját kétszer javították, Összesen: 700 Ft
- *** A vizsgált adatok pontos évszáma nem ismert

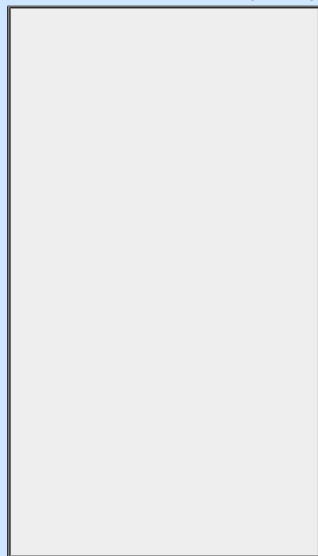
Az 1868. XXXVIII. tc. 27-28. §-a részletesen rendelkezett arról, hogy milyen kívánalmaknak kell megfelelniük az iskolák épületeinek, külső és belső állapotuknak. Eszerint „Az újonnan építendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyerekre legalább a 8-12 m² lábnyi helyet számítva) elegendő számú tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva.”^[14]

Baranya megyében a legtöbb kisiskola ekkor még nem érte el a kívánt színvonalat abban a tekintetben, kivételt valóban csak az újonnan épített iskolák többsége képezett. „A tudás háza” a legtöbb községben – különösen a kis lélekszámú, általános szegénységben, rossz gazdasági viszonyok között tengődő falvakban – nem volt megfelelő állapotú. A legkülönbözőbb forrásokkal alátámasztható az az általános kép, melyet Sirisaka Andor festett 1896-ban – az 1870-es évek baranyai iskoláiról: „Az iskola-épületek, néhány községet kivéve, igen szerények, sőt némely helyen célszerűtlenek. A legtöbb iskola utobbi időben cserépszindelyes tetővel, szilárd anyagból készült; de itt-ott találunk még szalma fedelű viskókat is.”^[15]

A vizsgált korszak iskoláinak állapotáról a Salamon József kir. tanfelügyelő által írott 1874-es jelentés adott elsőként alaposabb áttekintést, bár ez a jelentés nem az egész megyére terjedt ki, mindössze a pécsváradi járás iskoláiról szólt – köztük 28 római katolikus tanodáról. Az iskolák állapotára és felszereltségére vonatkozó kép ugyancsak mást mutatott, mint amit az 1868-as tc. erre vonatkozóan előírányzott. „Az épületek állaga sok esetben nem megfelelő, tatarozásra szorul, megvilágítása rossz, a szellőztetés és a fűtés csak részben megoldott. Hiányzanak sok esetben a csatlakozó melléképületek, leggyakrabban az árnyszék és a kút” – olvasható a jelentésben.^[16]

A 28 vizsgált katolikus iskola közül mindössze 11-nek az épületéről írta azt Salamon József, hogy „jó karban van” (Berkesd, Kátoly, Lak, Lovászhetyén, Óbánya, Ófalu, Pécsvárad, Pereked, Szentersébet, Szilágy és Véménd iskoláiról). A törvény előírásainak azonban még ezek az iskolák sem feleltek meg, hiszen vagy kevés volt a tanterem a gyerekek létszámához viszonyítva (Berkesden, Véménden), vagy rossz volt a termék megvilágítása (Ófalu, Szentersébet), célszerűtlen és hiányos volt az iskola berendezése (Berkesd, Kátoly, Ófalu, Pereked). A járás többi 17 katolikus iskolájában még ennél is rosszabb volt a helyzet, az épület gyakran kicsi, egészségtelen, javításra szoruló, a törvény követelményeitől meglehetősen eltérő volt. Himesházán „Az épület dülékeny, rozszant”, Marázón, szintén, Pusztafalun „Az iskolaépület rozszant, egészségtelen, alacsony”, Varasdon „elhanyagolt, téli ablakok nincsenek. Hiány még, hogy sem kút, sem használható árnyékszék nincs.”^[17] (6. ábra). Az általam vizsgált iratanyag évtizedeken keresztül ilyen – és ehhez hasonló jellemzéseket, leírásokat tartalmaz az iskolák állapotáról (1. szöveges melléklet). Mindezt annak ellenére, hogy 1868-tól folyamatosan mind a királyi tanfelügyelők, mind pedig az egyházmegye tanfelügyelői jelentések „sorozatát” készítették el évről évre, és intézkedéseket kértek a Közigazgatási Bizottságtól (1876-tól), illetve a püspöktől.

4. ábra
Római katolikus elemi iskolák
száma a schematizmus
alapján
(zárójelben az összes
népiskolák száma Baranyában)

5. ábra
Községek iskola nélkül 1878-ban

(Forrás: Halász István: Baranya megye tanügyi állapota... i. m. 105-106. o.)

1877-ben *Salamon József*, aki ekkor már a megye királyi tanfelügyelője volt, több pontban foglalta össze javaslatait a Közigazgatási Bizottság számára az elemi iskolázatással kapcsolatosan, és szolgabírói intézkedéseket kért. Jelentésében kitért az iskolaépületekkel kapcsolatos problémákra is:

„c) ... az iskolaépületek a törvény értelmében egészségesek, világosak legyenek és a gyermekek létszámához mérten (egy tanteremre 80 tanulót és egy tanulóra 8-12 [] lábat számítva) építtessenek, a régiek pedig aszerint kibővíttessenek.”^[18] (2. szöveges melléklet)

Még ugyanebben az évben *Salamon* 40 község iskoláját látogatta meg, mégpedig augusztus hónapban, máskor ugyanis ezeket a községeket „az utak járhatatlansága miatt alig lehetett megközelíteni”.^[19] A tanfelügyelő tehát nem tanítási idő alatt járt a tanintézetekben, hanem szünidőben, így benyomásai leginkább az iskolák adminisztrációs anyagán alapulhattak. Az épületekről az alábbi gondolatokat közölte jelentésében: „Az iskolaépületek vagy szűkek vagy javítást vagy a tanteremek szaporítását igénylik – Szent-Katalinon, Sásdon, Kis-Hajmáson, Kaánban, Gödrén, hol még 2 tanteremre van szükség, mert 238 növendéket oktat egy tanító egy tanteremben, F. Mindszenten, ... Bükösdön, ... Szent-Erzsébeten: (...) ...az iskolaépületek dolgában történt a legtöbb ... Dinnyeberkin, Gödrén ... új iskolák épültek és kényelmes tanítói lakot találtam. (...) Szent-György most javítja iskoláját.”^[20]

A Közigazgatási Bizottságnak 1876-tól kezdve kulcsszerep jutott az iskolaépítések- és helyreállítások koordinálásával, megvalósításával kapcsolatosan. Egyrészt a hozzájuk befutó kérvények alapján, másrészt a tanfelügyelői jelentések, harmadrészt miniszteri leiratok, negyedrészt püspöki átiratok alapján szereztek tudomást az iskolák állapotáról, illetve a falvak igényeiről. A bizottság gyakorta intézett átiratot a püspöknek, ill. az egyházmegyei tanfelügyelőnek sürgetve őket az épületekkel, felszerelésekkel kapcsolatos munkálatok elvégzésére.

Véménd község például 1878-ban a minisztertől halasztást kért az iskolaépület bővítésére. A kérvény a Közigazgatási Bizottsághoz került véleményezésre, a testület azonban nem javasolta a halasztást, tekintve, hogy 235 tanköteles járt a község iskolájába, és őket egy 63 éves tanító tanította.^[21]

A minisztérium végül engedélyezett 1 év haladékot, de azzal a feltétellel, hogy az 1879/80-as tanévre az új tanterem elkészül, és új tanítói állást is szerveznek.^[22]

Szintén a Közigazgatási Bizottság munkájáról számolt be 1883-ban a Néptanoda hasábjain *Szeifricz István*, egyházmegyei tanfelügyelő. Az „1868 évi 38. t.c. 34 §-óhoz, képest tanteremek és tanteremben való hiány terjesztetvén, elő, ... Babarcz, Mohács, Somberek és Duna-Szekcső hitközségek iskolái is mint olyanok említettnek, melyeknek haladéktalanul ki kell

bővítettnök”, és a tanfelügyelő emiatt további intézkedésekre kérte a püspököt.^[23]

A Közigazgatási Bizottság, illetve a királyi tanfelügyelő intézkedései szándékai nem mindig találtak megfelelő visszhangra a katolikus hitközségekben. A babarci iskolaszék például 1893-ban a „katolikus eszme és oktatás iránti újabb támadásnak” tartotta Salamon József leiratát az iskolabővítéssel kapcsolatosan, ugyanis mint kifejtették, csak „1-2 oskolással” van több a megengedettnél.^[24]

Az 1870-es és 80-as évtizedek hoztak ugyan változást a megye katolikus elemi tanügyét illetően, iskolaépületek – és építkezések vonatkozásában, azonban lassú volt a javulás, mint ahogyan erről a megye katolikus szellemiségű lapjában, a Pécsi Közlönyben *Schultz Imre* 1893-ban beszámolt. „*Tanügyi körképek*” címmel több részből álló írásában így tudósított a neves tanár: „*Tagadhatatlan tény, hogy az utolsó 20-25 év alatt nem egy új iskolaépület emeltetett egyházmegyénkben, számos helyen bővítések, átalakítások, javítások foganatosítottak, de tény az is, hogy még sok igen fogyatékos iskolaépület, a törvényes kellékeknek semmiképp meg nem felelő tanszoba található egyházmegyénkben.*”^[25] A szerző szövege ebben a cikkében az iskolák zsúfoltságáról, az épületek alacsony, düledező állapotáról. Az újságnak egy másik írása is erről a problémáról írt, és kereste az okait is. A falvak szegénysége, a hitközség nemtörődömsége mellett más oka is lehetett az iskolák nyomorúságos állapotának: építkezés vagy iskolabővítés esetén gyakorta nem szakember készítette el a terveket, illetve hiányzott a szakbírálat sokszor. Sem a törvénynek sem az építésügyi előírásoknak nem tettek eleget a tervek készítői. „*Világítás, fűtés, szellőztetés, padok stb. most is a legprimitívebb felfogást árulják el. Az iskolai épületeknek megbírálni és a befejezett építkezések felülbírálni egy főtanhatóságilag megbízott építész feladata lenne.*”^[26] olvasható a Pécsi Közlöny hasábjain 1893. júliusában.

Ugyanakkor fentiekkel ellentétes, pozitív visszhangokat is kiváltó iskolaépítések is történtek. Ugyancsak Schultz Imre leírásában szerepelt az alábbi néhány elismerő mondat: „*Láttam gyönyörű szép, akár a fővárosba, beillő tantermeket (pl. Nyomján); láttam fölszerelést ott is, hol a község keveset tesz, ha a tanító ember a maga talpán, ha szívéen hordja a tanügyet (pl. Baánban).*”^[27]

A Püspöki Levéltár iratanyagában az 1893-as évben feltűnően, kiemelkedően sok az iskolaépítkezéssel, bővítéssel kapcsolatos irat, ezek segítségével metszet készíthető a századvég baranyai katolikus kisiskoláinak problémáiról.

Elsődleges gond volt sok község számára az, hogy még ekkor is, a népoktatási törvény végrehajtásának 25. évében jóval magasabb volt az 1 tanítóra jutó tanulótérszám, mint a törvényben előírt. Az iskolák szűkösek, egészségtelenek voltak, a legtöbb épület ugyanúgy bővítésre szorult, mint az 1870-es 80-as években.

Igy volt ez Albertfaluban,^[28] Geresden,^[29] Sztárán, ahol egy tanteremben 130 tanköteles tanult,^[30] Mohácson.^[31] Villányban (annak ellenére, hogy az itteni római katolikus iskolában 3 tanító is dolgozott),^[32] Kővágószőlősen, ahová 62 helybeli és 26 cserkúti diák is járt,^[33] Somogyzentlászlón, ahol 1 tanteremben 110 tanköteles tanult,^[34] Baárban szintén kb. 110 gyermek járt 1 tanítóhoz, 1 tanterembe,^[35] Németiben, ahová a szalántaiak is jártak.^[36]

A Közigazgatási Bizottság 1893. november 7-én tartott ülésen a VKM 30747 sz./1893. augusztus 4. rendelete alapján próbálták a túltömött elemi iskolákat ismételtén rábíni a hiányok orvoslására.^[37] Harminckét római katolikus iskola szerepelt a testület felhívásában melyet az egyházmegyei hatóságoknak megküldtek.^[38]

A túlszűfolt iskola tehát sok községben jelentett megoldásra váró problémát, a bővítéseket, új építkezéseket, illetve új tanítók alkalmazását a lakosság szegényes, más irányú anyagi terheltsége akadályozta. Az 1893-as év anyaga erről is tanúskodik, a falvak iskolaszéki jegyzőkönyvei a megye különböző részein ugyanolyan gazdasági gondokról számoltak be.

Budafa és Mánfa az alábbi módon indokolta „*tehetetlenségét*”, válaszolva a tanfelügyelő átiratára: „*A községek nyomasztó anyagi helyzetben vannak, túlterheltek, tűzifecskendőt kellett beszerezniük, községi építkezéseket teljesítettek.*”^[39]

Sztárán az aránytalanul csekély birtokra (1001. lélek – 140-150 gazdának összesen csak 14 telke van) és a község lakosainak általános szegénységére hivatkozva hártották el az iskolabővítést.^[40] Gyűrűfű lakosai a már felépített iskola költségeit nem tudták törleszteni, mert „*...az alig 300 lélekből álló hegyes és völgyes sovány határral bíró ... község szőlőhegyét, melyből a szegény nép egyéb kereset forrás hiányában tengette életét, a philloxa teljesen kipusztította...*”^[41]

Szalántán és Németiben ugyanez volt a helyzet, az ottani iskolaszéki jegyzőkönyve szerint a község lakosai „szánandó szegénységben” élnek, egyedüli jövedelmi forrásuk volt ugyanis a káposzta és a bor, a káposzta ára viszont 6-8-10 frt-ról 2-3 frt-ra esett vissza (százáé), a szőlőket pedig elpusztította a phyloxera, ez időben parlagon voltak.^[42]

Arra vonatkozóan, hogy ebben az időszakban milyen is volt tulajdonképpen az iskola, csak nagyon kevés leírás áll rendelkezésünkre. (7. ábra) Az iratokból általában az derül ki, mi nincs az iskolában, és ez is csak pár szóban kifejtett. Egy – a fentiekben már jelzett – 1893-as, Baar községben keletkezett dokumentum részletes leírást közölt az ottani iskoláról, amely ha általánosnak nem is mondható, egy ilyen tipikus képet mindenképpen bemutat az akkori állapotokról. Eszerint a tanító lakásával egy fedél alatt „*az épület hátsó részében van az iskolaszoba, hova a bejárat 1 méter széles és 4 méter hosszú folyosócskáról nyílik, mely folyosó amellet, hogy egy padlás-följárati lépcsőt és kenyérsütőkemencét is magában foglal, a tanítónak nyárikonyha helyiségül szolgál, megtöltvén az iskolaszobát konyhaszaggal s a legyek ezreivel. (...) Az iskolaház idő folytán cserépel lett földve. (...) Az 1891. évben az iskolaszoba korhadt felső padozata éjjel leszakadván... 100 frt-tat megújított. Kutja az iskolának nincsen; szintűgy kerítéseket majdnem teljesen nélküli.*”^[43]

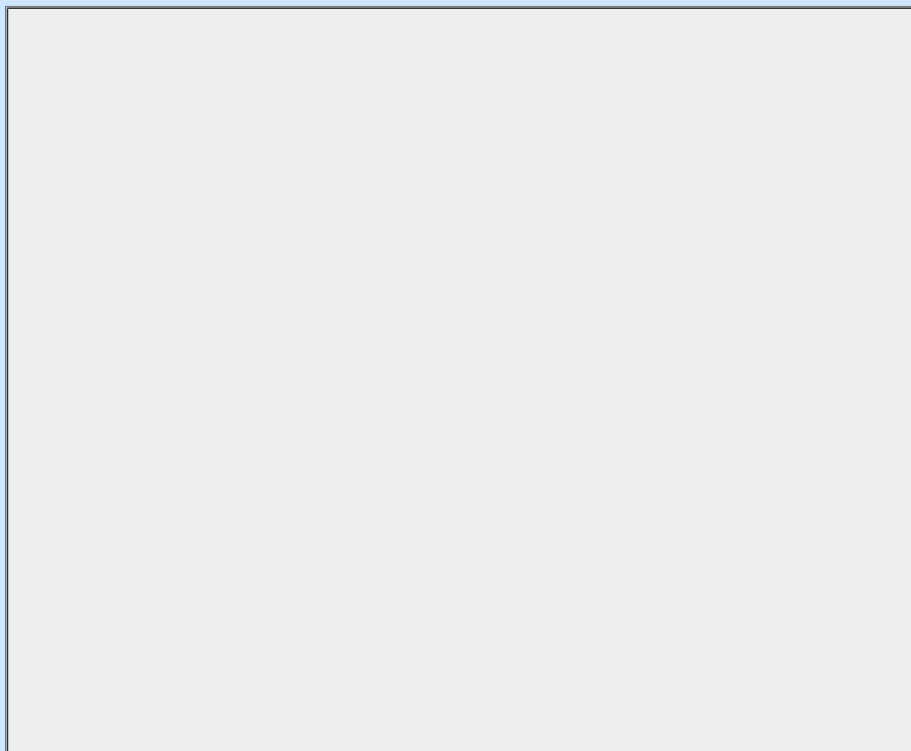
A dokumentum az iskolaszobáról is tartalmaz adatokat, ennek alapján „*...hossza: 8 1/2 méter; szélessége 5,60 m, magassága = 2,65 m, azaz összes térfogata 126 köbméter. (...) A tankötelesek közül bejár átlag 110. És így jut egy-egy tanulóra 1,24 köbm. térség, a kályhát, asztalt, szekrényt, padokat nem számítva. A tanulók egy része a földön üldögél, másrésze ideiglenesen alkalmazott deszkákon foglal helyet, sőt a téli hónapokban még a kályhasarokba is kerül.*”^[44]

Azok a községek, amelyeknek a lakossága az égető szükség és a törvény ellenére sem tudott új iskolát állítani – szegénysége miatt – gyakran folyamodtak halasztásért, ezt gyakran meg is kapták, és nagyon gyakori az iratok szerint az olyan eset, amikor az 1-2-3 stb. évi haladék után újabb haladékot kértek, hiszen ennyi idő általában kevésnek bizonyult arra, hogy a lakosság anyagilag felkészüljön az iskolaépítésre. Így sikerült hosszú évekig (néha egy egész évtizedig) elodázní az építkezést. Így volt ez például Illocska,^[45] Szajk és Versend,^[46] Jágonak,^[47] Albertfalu^[48] esetében.

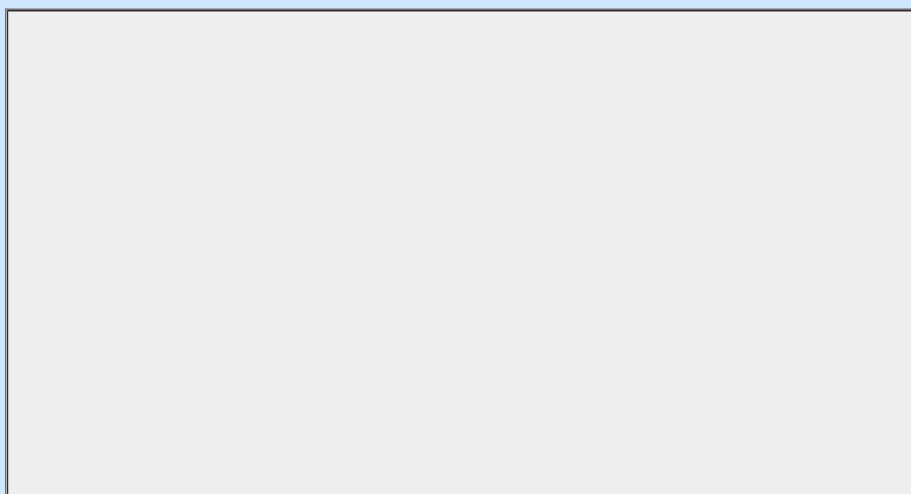
Az építkezés megkezdése előtt tervrajzokat kellett készíttetnie az iskolaszéknek, és ezeket véleményezésre benyújtani az egyházmegyéhez^[49] (8. és 9. ábra és 3. szöveges melléklet).

A jágonaki és herczeg-mároki iskola tervrajza, valamint az előbbiről készült mérnöki vélemény alátámasztja azt a leírást, amelyet 1896-ban közölt Baranya megye iskoláiról a Várady által szerkesztett munka. Valószínűnek látszik, hogy a kevés fellelhető adat szerint az új iskolaépület valóban „egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten ... elegendő számú, tágas, világos és könnyen szellőztethető tanítási termekkel” bírtak^[50]

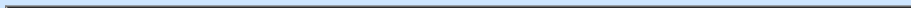
8/a. ábra

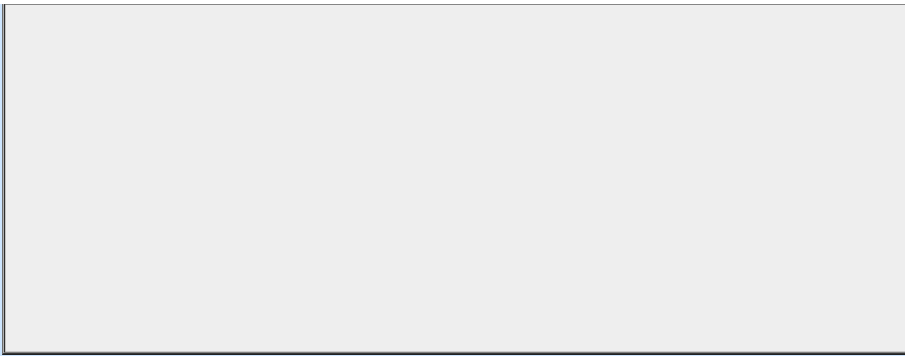

8/b. ábra

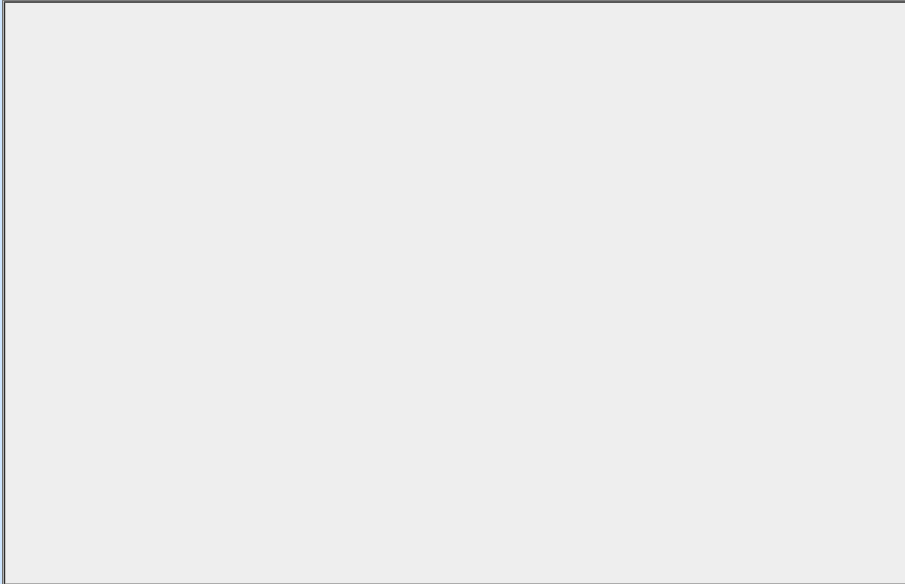

9/a. ábra

9/b. ábra

A mérnöki ellenőrzésen kívül az egyházmegyei tanfelügyelő is megtekintette az új iskolát átadás előtt. (Pl. Udvardon, 1897-ben.)^[51]

A Közigazgatási Bizottság 4360. sz. határozata alapján 1896-ban a mohácsi járás népiskoláit közegészségügyi szempontból felülvizsgálták. A római katolikus kisiskolák állapota általában ebben a járásnak sem volt kielégítő, amint a felvett adatok ezt tanúsítják, fentebb említett falvakhoz hasonló gondokkal küszködtek több helyen. Liptódon a terem 63 négyzetméter volt, 2,8 m magas, ez legföljebb 50-55 gyermek számára lett volna elég, ezzel szemben több mint 100 gyermek tanult itt. Rác-Göröcsönyben 44 négyzetméteren 96, Baarban 40 négyzetméteren 99, Kisnyáradon 43 négyzetméteren 96, Babarcon 2, egyenként 55 négyzetméteres tanteremben összesen 176, Mais 45 és 38 négyzetméteres termében 263 tanuló tanult. Ez utóbbi községben volt legrosszabb a helyzet, illetve Dunaszekcsőn, ahol egy 90 négyzetméteres alapterületű tanteremben 244 tanuló tanult(!). Ez „nemcsak tanügyi, hanem közegészségügyi tekintetben is valóságos botrány!”^[52] – olvasható a korabeli feljegyzésben. Jelentése végén a járási főorvos az alábbiakban foglalta össze következtetéseit a megvizsgált iskolákban tapasztalt siralmas állapotokkal kapcsolatosan: „Vagy hát hol tanulja meg azt a nép, hogy a saját legvőbb java: az ő egészsége, az ő munkaképessége érdekében lehetőleg mindent megtegyen, ha az mindent még az iskolában, a község legelső közintézményében sem látja sohasem, ha sőt azt tapasztalja, hogy a közegészségügy követelményeit még ott sem veszik komolyan?!“^[53] Szintén 1896-ban született egy másik orvosi jelentés a bicsérdi iskoláról, mely azt kifogásolta, hogy az iskolaterem túl sötét, ezért 2 ablakot kell vágatni a falba.^[54] A kékesdi tanító ugyanebben az évben a tanterem lepadlózásáért esedezett, mert mint írta, „télvíz idején ... a tanterem hideg.”^[55]

1903-ban ismét általánosan felmérték az iskolák állapotát, csak néhány leírást kiragadva, a helyzet az alábbiakban vázolható: Magyaregregy iskolája „felszereletlen” volt, „hasznavehetetlen padokkal.”^[56]

Kárászon az iskola rozszant volt, kályhája rossz. A malom-utcai iskola tanterme szűk volt, kerítés nélkül állt az iskola.^[57] Abaligetről az iskolaszéki tagok ezt írták: „az iskola épület ily állapotban tovább nem maradhat.”^[58]

A községek általánosan rossz gazdasági helyzete miatt a századvégen számos példát találhatunk arra, hogy az uradalom, egyházmegye vagy magánszemélyek (plébános, esperes, kereskedő, földtulajdonos, iparos stb.) tetemes összeggel vagy építőanyaggal járultak az iskolák felállításához, de arra is akadt precedens, hogy vállalt kötelezettségeik ellenére sem biztosították az iskolának járó pénzt.^[59]

1907-ben például a pécsi püspök, mint kegyúr saját költségén felújította az elhanyagolt kékesdi iskolát.^[60] A kisköszegi iskola építéséhez is részben a püspök, részben pedig *Frigyes királyi, herceg* biztosították a költségek egy részét (a 2000 koronából 166 koronát vállaltak magukra).^[61] Szintén gróf *Zichy Gyula*, pécsi püspök 1000 K költséggel járult a lipotói iskola építéséhez, amely 24 ezer koronába került.^[62]

Ugyanakkor például *Benyovszky Lajos* kegyúr nem volt hajlandó hozzájárulni a görcsönyi iskola helyreállításához, amikor 1901-ben a katonaság teljesen tönkretette – egy hadgyakorlat alkalmával – az iskola berendezését („2 pad végképen eltűnt és 15 pad fióktáblája is, mert a főzéshez eltűzelték”).^[63]

Az iskolaépítést általában több mesterember vezetésével végezték el, velük jó előre, az építkezés megkezdését megelőzően megegyeztek, építési szerződésben fektették le pontosan melyik fél mivel tartozik. 1906-ban Lapáncsán a szerződés 2. §-a szerint a kőművesmunkát *Schmidt József*re és társára, *Ripszám Györgyre* bízta, 1336 korona fizetségért, az ács munkát 1186 koronáért *Schmidt Jakab*, az asztalos munkát 867 koronáért *Scwell József* és társa, *Metzing János* végezték el.^[64] Az iskolák építésénél több útmutató, rendelkezés és javaslat állt rendelkezésre az épület megtervezéséhez, az iskolatelek kiválasztásához.^[65] (4. szöveges melléklet).

A XX. század elején a gazdasági fejlődés ellenére – mintha megállt volna az idő az iskolaépítkezéseket illetően. A tanfelügyelői jelentések, az iskolaszéki kérelmek és az újságcikkek alig változtak tartalmukat tekintve a múlt század utolsó harmadában íródottakhoz képest.

A királyi tanfelügyelő 1906-ban túlsúfoltként említette pl. a szászvári, a hercegmárokai, a darázi, a vásárosdombói, a ligeti, a vargai, a mecsékpölöskei és a nagybodolyai iskolákat, ezen községekben iskolaépítésre szólított fel.^[66]

A gyakorta kért és kapott államsegélyek^[67] ellenére az iskolaszékek panaszkodtak, a községek szegénységére hivatkoztak, csakúgy, mint 15-20 éve.^[68]

1906-ban a Pécsi Közlönyben gúnyos hangvételű cikk jelent meg a baranyai iskolák állapotáról, melyben a szerző (név nélkül) elmarasztalta a dél-baranyai falvakat állandó „*síránkozásuk*” miatt. „*Ne mondja senki, hogy szegény a nép, nem képes az iskolákat fenntartani, mert éppen itt Dél-Baranyában, hol a nép a leggazdagabb, hol még most is valóságos tejjel és mézzel folyó kánaán van, hol a korcsmárosok sorban meggazdagodnak, ... hatszor annyi iskolát lehetne fenntartani, mint amennyi van.*”^[69] A cikk szerzője szerint pontosan azokban a falvakban, ahol a nép szegény, az iskolaügy rendben van, mert ott hallgatnak a papa és a tanítóra. Kácsfalva, Nagybodolya, Hímesháza, Kis-Kőszeg és Püspöknádasd túlsúfolt iskoláit említette példaként.^[70]

Ez a cikk valószínűleg nagy visszatetszést keltett a megyében, mert 4 nappal később az újság közölte a reagálásokat, melyek vádaskodásnak minősítették a fentebb leírtakat, és ecsetelték a falvak nagyfokú szegénységét.^[71]

Az 1909-es évben számos község iskolaszéki tagjai határozták el az iskolaépítést. Lőcsön új iskolát emeltek,^[72] két tanteremmel; Peterden,^[73] Vókányban,^[74] Liptódon,^[75] Gerdén,^[76] Lánycsokon,^[77] Dárdán,^[78] Nagybodolyán,^[79] Hímesházán,^[80] Karancson^[81] és Lotárdon^[82] készültek el ebben az évben az új iskola tervei és kezdték meg az építkezést. A század első évtizedében tehát jelentős fellendülés volt tapasztalható az iskolaépítkezéseket illetően, s bár a Pécsi Napló 1909. augusztus 14-i közleménye szerint „*sok Gotárd van még Baranyában (tl. sok túlsúfolt, kicsi iskola KK), de lassan lassan valamennyire rá kerül a sor,*”^[83] a Pécsi Közlönyben megjelentetett ellenvélemény szerint az egyházmegyében az elmúlt 5-6 év alatt 150 új tantermet építettek és ugyanennyi tanítói állást szerveztek. Példaként hozta fel a cikk szerzője a szentlőrinci, sásdi, kiskőszegi, dunaszekcsői, monyoródi, karancsi, bükkösdí, löcsi, megyefai, gerezdsi, nagybodolyai, hímesházai, dárdai, illocskai, újbezdnai stb. „*legtöbb esetben palotaszerű iskola épületeket, amelyekre az egyházmegyei főhatóság segélyek alakjában százezer koronán felül s kamat nélküli és más kölcsönök alakjában pedig több százezer koronát áldozott.*”^[84]

Valószínűleg ennek oka lehetett az iskolaállandósítási hullám, mely 1905/06 tanévtől Baranyában is erősödött, több levél utal arra, hogy amikor a VKM leiratban fordult a püspökhöz 1-1 újjáépítésre szoruló iskola ügyében, akkor a püspök inkább választotta azt a megoldást, hogy az adott iskolát helyreállította, mintsem hagyta volna államosítani.^[85]

A tanítást nem csak az zavarhatta, hogy az iskolaépületek szűkösek, dűledezőek voltak, hanem akadt jócskán arra is példa, hogy az épület nem csak tanintézményként funkcionált. Baaron például az iskolához építették hozzá a községi pajtát és bikaistállót, és az itt tartott bikák a gyerekeket riogatták.^[86] Bükkösdön a r. k. iskolaépületben egy postahivatal és távirda működött. Az iskolaszék 1909-ben panaszos levéllel fordult az egyházmegyei főtanfelügyelőséghez, melyben beszámoltak arról, hogy a sok ügyfél miatt a gyermekek nem férnek el az udvaron, és emellett még erkölcsileg is rosszul hat rájuk a sok ember, mert „*számталanszor előfordul, hogy kamasz legények a nőcselédeteket az iskola udvarán vagy annak kapujában ... az iskolások szemükláltára összemarkolásszák...*”^[87]

Az iskolaszék sürgős vizsgálatokat és a posta megszüntetését követelte.

Az elemi népiskolák kötelező tanszerbeli felszerelésének jegyzéke

5/a. szöveges melléklet

Az iskolák felszerelése

Egytanítós és egytantermes hatosztályú népiskola részére.

1. Magyar nemzeti zászló és címer *
2. Fali olvasótábla
3. Számológép, golyókkal **
4. Métermértékek gyűjteménye
5. Mértani testek
6. Vármegye térképe

7. Magyarország fali térképe **
8. Európa fali térképe
9. Földgömb
10. Kisebb rovargyűjtemény
12. Ásvány- és kőzetgyűjtemény
13. Ásványtani kísérletező szerek
14. Vízartókád üvegből
15. Üvegtölcsér
16. Csiga 2 db
17. Kalmármérleg
18. Közlekedőedények
19. Rézgolyó, karikával
20. Hőmérő
21. Gőzgép mintája (falikép)
22. Síktükör
23. Gyűjtőlencse állványon
24. Prizma
25. Mágnespatkó
26. Üvegrúd, kaucsukrúd, amalgált bőr és dörzsölőposztó
27. Elektromos inga
28. Hinmusz (falitábla)

(Egyéb mérési és rajzolási segédeszközök) – táblavonalzó, mérőpohár, hangvilla, iránytű, óvakodjunk a szeszes italtól falikép.

* küldik ingyen

** kérheti az iskola ingyen

Az iskolák belső felszereltsége, tanszerekkel való ellátottsága

Az 1868-as XXXVIII. tc. 30. §-a értelmében – az iskolaépítkezések fellendülésével egy időszakban – Baranyában is megindult az iskolák felszerelése taneszközökkel szemléltető tárgyakkal. A törvény szerint az iskolát „*földgömbbel, térképpel, táblákkal, természetrajzi ábrákkal s minden szükséges és elegendő számú taneszközzel*”^[88] kellett felszerelni. Ez nem csupán azért zajlott nehézkesen, mert az iskolák anyagi keretei szűkösek voltak, hanem legfőbb oka volt, hogy a tanítók nem, vagy alig ismerték a szemléltetőeszközök alkalmazásának színes lehetőségeit, a „szemléleti tanmód” csak lassacskán szivárgott be a falusi kisiskolákba. Az eszközök beszerzése sem volt mindig könnyű feladat, legalábbis az 1870-es években. A múlt századvég és a századelő újságai már gyakran közöltek hirdetéseket taneszközügyártók termékeiről, és pl. egy 1908-as utasítás szerint az iskolák bizonyos eszközöket kaptak, más felszereléseket kérésükre ingyen küldtek a minisztériumból.^[89] (5. *szöveges melléklet*)

A legtöbb évben nem voltak falvakra kiterjedő felismerések a taneszközökkel való ellátottságról, leírásokra csak a királyi tanfelügyelő jelentéseiben bukkanhatunk, melyek a megye összes iskoláira vonatkozó adatokat összesítve közölték. Hagyatkozhatunk még az iskolalátogatási jegyzőkönyvekre, melyek gyakorta csak a hiányosságokról szóltak, ugyanez a helyzet az egyházmegyei tanhatóságokhoz beérkezett panaszos levelekkel kapcsolatosan, melyek feladói az iskolaszékek voltak. Esetenként – például az 1881-es évben – a schematismusok adatait is felhasználhatjuk az általános kép kialakításához a katolikus kisiskolák felszereltségére vonatkozóan.

A fentebb már említett 1874-es – *Salamon József* kir. másodtanfelügyelő által írott – jelentésében a pécsváradi járás iskolái az alábbi módon voltak felszerelve: hiányoztak az alapvető iskolaszerek Berkesden, Bozsokon, Ellenden, Fazekas-Bodán, Fekeden (itt még szivacs és kréta sem volt), Geresden, Hímesházán, Kátolyban, Kékesden (itt 40 tanulóknak könyve sem volt), Nagy-Palón, Óbányán, Ofaluban, Pereken, Pusztá-faluban, Ráczmecsken, Szebényben, Szellőben (itt csak fali olvasótábla volt), Szent-Erzsébeten, Szürön, Varasdon (itt mindössze egy nem használható földgömb volt) és Véménden.^[90]

Csupán Kéménden, Lovász-Hetényben, Márokon, Nádasdon, Pécsváradon, Szilágyon és Nyomjában volt valamennyire kielégítő a tanszerekkel való ellátottság, bár Kéméndet kivéve minden falu iskolájában hiányzott néhány eszköz.^[91] Testgyakorlati tér csak a nyomjai iskolában volt, és Kéménden tervezték az elkészítését. Ilyen tér és tornaszerek hiányában testgyakorlatokat a legtöbb iskolában nem folytattak, az órarendben és tantervben sem szerepelt ilyesmi. Ugyanez volt a faiskolák helyzete is, alig néhány helyen volt, de ott is bérbeadva vagy elhanyagolt állapotban.^[92] Az iskolai könyvtárak száma is elenyésző volt a járásban: Lakon 30-40 kötetből álló könyvtár volt, Nádasdon 180 kötetes, Nyomán 60, Óbányán 45 kötetes könyvtár javította a tanítás feltételeit.^[93]

A Várady által szerkesztett munkában *Sirisaka Andor* elsősorban az 1870-es és 80-as évtizedekre utalt, amikor az alábbi leírást adta az iskolák tanítási eszközeiről: „...közülük csak a fekete tábla volt meg. Időközönként a tanítási szerek, felszerelések és bútorok pótolhattak, gyarapítottak, de azért mindezek még ma is (ti. 1896) több kívánni vaklót hagynak fenn, a mennyiben sok iskolában a számoló-gépen, fölolvató-táblákon és térképeken kívül más tanítási eszközt alig találunk.”^[94]

Salamon tanfelügyelő 1877-es jelentésében megerősítette ezt a képet, Goricza község iskoláját említette a Közigazgatási Bizottságnak példaként, amely iskolában semmilyen taneszköz nem volt, csak akkor készítették el az évek óta „betervezett” számolótáblát, amikor híret vették a tanfelügyelői látogatásnak. A tanfelügyelő ebben a jelentésében is nyomatékosan kifejtette, hogy testgyakorló terek és szerek, valamint faiskola dolgában a megye helyzete elkeserítő. A faiskolákban gyakran „...kukoriczát, kendert, káposztát, burgonyát” termeltek.^[95]

A Néptanoda c. lapban éveken át megjelentetett kimutatások – Baranya megye tanügyi állapotáról – rendszeresen tartalmazták a taneszközökre vonatkozó adatokat is.^[96] Sajnos, nem bontották le ezt a különböző iskolatípusokra, de annyi bizonyosnak látszik, hogy – a központi és megyei rendelkezések hatására – a taneszközök száma évről évre valamiképp emelkedett. Más források alapján belátható ez a tendencia a katolikus kisiskolák esetében is. A fekete íróasztal, fali olvasó tábla, fali térkép, földgömb, természetrajzi és természettani eszközkészlet a század utolsó két évtizedében ezekben az elemi iskolákban is egyre gyakrabban segítette az oktatómunkát.

Az 1881-es schematismus a legtöbb iskolánál bizonyos utalásokat tett a felszerelésre vonatkozóan, ez azonban nem egészen teljes. Annyi kiderül belőle, hogy a szemléltetés nem volt túl elterjedt a katolikus iskolákban sem.^[97]

„A szemléltetés hasznosságát bizonygató számos cikk, leírás és beszámoló eredményeként az iskolák felekezeti különbség nélkül, sőt községi, állami támogatással megkezdték a taneszközök beszerzését. Ezekből a millennium évében, 1896. július 13-án kelt tanszerjegyzék mintegy ezerfélélt sorol föl a különböző tantárgyak sorrendjében” – olvasható a VKM egyik Hivatalos Közlönyében. A lassú javulás ellenére, a „szemlélteti taramód” fokozatos előretörése mellett is az 1880-as és 90-es évek katolikus kisiskolái közül jó néhány még mindig hiányt szenvedett a legalapvetőbb eszközökben is. Baarban például az iskola egész felszerelése *„néhány szakadozott földabroszból s falitáblából”* állt. A nyomtatványokat a plébános, az írószereket a tanító szerezte be, a szivacs ismeretlen volt, krétát pedig mindenki tartott magánál, vagy kölcsönkért.^[99]

Schultz Imre is hasonló állapotot villantott fel – a szintén 1893-ban kelt cikkében, melyben kifejtette, hogy a kopott fali olvasótáblán kívül sok katolikus kisiskolában kár is mást keresni, helyenként a kereszt is hiányzik. Ő ekkor azt javasolta, hogy Pécsen létesüljön megyei tanszermúzeum, melyben az eszközök egyrészt megtekinthetőek, másrészt megvásárolhatóak lettek volna.^[100]

A taneszközökön kívül nagy problémát jelentett az iskolaszékek számára kevés pénzből – néhány gyakorlatilag pénz nélkül – bútorokat beszerezni a tantermekbe. A Várady-féle monográfia szerint a századvég baranyai katolikus iskolái közül 120 bútorban hiányos. Sőt *„egypár helyen a nemrég mult időkig is közönséges falusi korcsmai asztalokon és lóczákon kívül minden egyéb felszerelés, bútorzat hiányzott. Volt olyan község is, hol az iskolás gyermekek háromlábú kis székeket vittek magukkal otthonról az iskolába, a melyeken tanítás alatt ültek.”*^[101]

A kékesdi tanító 1890-ban a tantefüggelőhöz fordult, mivel tanévkezdéskor nem kapta meg a község előljáróitól a tanításhoz szükséges eszközöket (nyomtatványokat, valamint *„1 kgr krétát, 11 tentát és 20 ív írópapírt”).*^[102]

Az iskolák tanszerellátottságáról gyakran készült jelentés, 1904-ben például a dárdai r. katolikus elemi iskolának az alábbi taneszközöket küldték Pécsről: az 1. tanteremben helyezték el: *„ 1 drb nagy feszületet, 24 drb magyar falitáblát, Mócsy, Petrovác, stb. 4 drb falitáblát és 1 számológépet”* az I-II. osztály számára, a 2. tanteremben pedig a III-IV. osztályosoknak *„1 nagy feszületet, 40 bibliai képet, 8 drb térképet (a magyar korona országairól, az Osztrák-Magyar Monarchiáról, Európáról, Ázsiáról, Észak- és Dél-Amerikáról, Ausztriáról és Polinéziáról), 25 drb természettani taneszközt és 1 földgömböt.”*^[103]

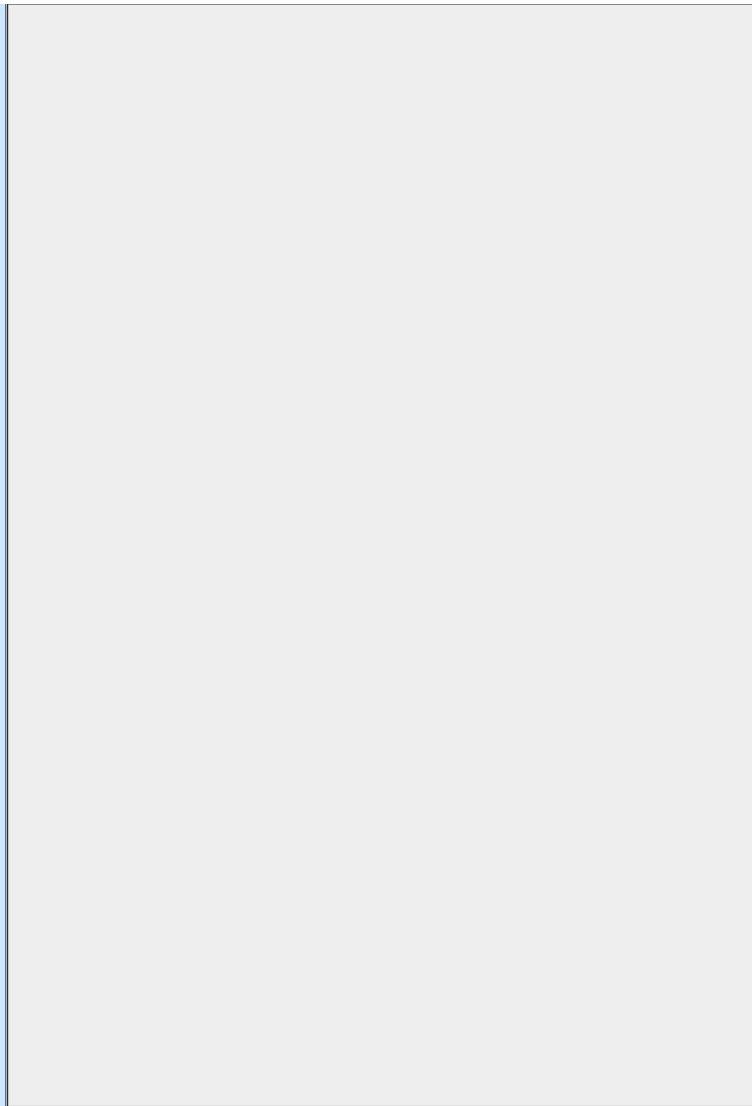
Az iskolák jövedelmi viszonyai

A katolikus iskolák bevételi forrásaikról és kiadásaikról minden évben zárszámadást készítettek és ezzel együtt a következő tanév költségvetését is benyújtották az egyházmegyei tanfelügyelőséghez, jóváhagyásra. A bevételi források országos szinten általában az alábbiak voltak: *„földbirtok és tőkepénz”* jövedelme, alapítványok, ajándékok, tandíj, segély (egyházi állami vagy községi). Kiadásai pedig a következők lehettek a kisiskoláknak: tanítói fizetés, lakbér, fűtés, világítás, tisztogatás, kisebb helyreállítások, iskola felszerelése, és szegény gyermekek könyveire segélyezésekre, tőkésítésre, vásárlásokra és építkezésre fordított összegek.^[104]

A tanfelügyelői éves jelentésekben évről évre megtalálhatóak a baranyai kisiskolák bevételeinek és kiadásainak végösszegei, termények és készpénz bontásban. Finomabb, aprólékosabb megállapítások ezek alapján nem vonhatóak le, hiszen valamennyi iskola adatai – fenntartójától függetlenül – összegeződnek, és nincs lehetőség a katolikus kisiskolásokkal összefüggő megállapításokat tenni az iskolavagyon esetében. Több támpontot nyújtanak azok az iratcsomagok, melyek a zárszámadások és költségvetések aprólékos tételeit sorolják fel.

10/a. ábra

Iskolavagyon az 1881-es schematismus rendelkezésre álló adatai alapján

Ezen iratok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a baranyai katolikus kisiskolák főbb jövedelmi forrásai az alábbiak voltak: 1. párbér 2. ismétlő iskolai tandíj 3. tandíj (1908-ig) 4. földbérlet díja 5. községi adók és pótdók 6. szőlőtermelés jövedelme 7. iskolai törzsvagyon kamatja. 8. államsegély 9. községi segély 10. teljes házak fapénze 11. alapítvány kamatja.

Az iratok szerint az iskolák fenntartására szolgáló fedezet tág határok között mozgott vizsgált korszakunkban.

Ezen összegeket az alábbi főbb kiadásokra fordították: 1. kántortanító fizetése 2. káplántartás- és fizetés 3. plébánosi járandóság 4. tűzifa az iskola fűtésére (ill. favágatás, fahordatás) 5. iskola tisztogatására 6. nyomtatványok és taneszközök beszerzése 7. épületjavításra – és tatarozásra 8. biztosításra 9. adóra 10. kölcsöntörlesztésre stb.

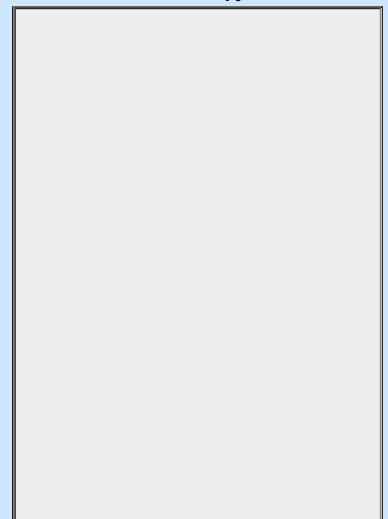
1893 előtti költségvetések általában nem voltak részletezőek, a föld- és a készpénzjövedelmekre tértek ki csupán. A schematizmusok bizonyos években (pl. 1881-ben) számot adtak 1-2 mondat erejéig az iskolák vagyonáról, ilyen azonban gyakran nem is létezett (10. ábra).^[105]

Hasonló módon rögzítették az alábbi adatokat más korabeli dokumentumokban is. A baari iskola vagyona 389/1600 hold föld volt (1891-ben 223 fr 03 kr.) és ehhez járult még az 1892-es évre járó bérösszeg, 73 frt 50 kr. A tanítót a községi pénztár és a hitközség tagjai fizették.^[106]

A XX. század elején – és különösen a 10-es években – pontosabb, részletezőbb leírások készültek, helesfai iskola 1915-ös zárszámadása például az alábbi adatokat tartalmazta: „Szükséglet (azaz kiadás:) 1. Kántortanító fizetése – 900 K, 2. Tanítói nyugdíj – 24 K. 3. Irószerek – 20 K. 4. Tűzbiztosítás – 6 K. 5. Iskolatisztítás és fűtés – 70 K. 6. 12 fa szállítása és felvágása – 108 K. 7. Illemhely tisztítás és javítás – 20 K. 8. Kályha, kéménytisztítás – 10 K. 9. Iskola meszelés, zsurolás – 10 K. 10. Iskolai újságokra – 5 K 20 f 11. Kuttisztítás – 10 K. 12. Iskolai fuvarok – 80 K. 13. Kölcsön kamata – 50 K. 14. Helyettes tanítófizetése – 360 K 15. előre nem látott kiadásokra – 26 K. 8 f = Összesen 1700 K. Fedezet: tanító párbér – 900 K, politikai községtől segély – 800 K.”

A zárszámadások gyakran arról tanúskodnak hogy az iskolák kiadásait a bevételek

10/b. ábra
Iskolavagyon az 1881-es
schematizmus rendelkezésre álló
adatai alapján

éppen hogy fedezték, ritkán találhatunk példát, hogy az újabb év költségvetésében maradványpénz nyitotta a bevételek sorát.

Az iskolák gyakran – legalapvetőbb igényeik teljesítéséhez is segélyért folyamodtak.

Rövidítések jegyzéke

BH = Baranyai Helytörténetírás
PK = Pécsi Közlöny
PLt = Püspöki Levéltár (Pécs)
Tf. i. = Tanfelügyelői iratok
VKM = Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
CIH = Corpus Iuris Hungarici
BML = Baranya Megyei Levéltár
Közig. Biz. = Közigazgatási Bizottság
jkv = jegyzőkönyv

JEGYZETEK

1. *Kanyar Józsefen* kívül foglalkozott ezzel a témával pl.: Sándor László, Petrovich Ecie, Bernics Ferenc.
2. *Sándor László*: Adatok a baranyai népoktatás történetéhez 1770-1848 (In = BH 1979. Pécs, 1977.)
3. *Kanyar József*: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (1770-1868) (Akadémiai K., Budapest, 1989.) 413-415. o.
4. *Petrorich Ede*: Baranya megye népoktatása a reformkorban (1810-1848) (In = BH 1974-75. Pécs, 1976) 263. o.
5. Uo. 263. o.
6. Uo. 263. o.
7. *Gundy Miklós*: A sásdi plébánia vázlatos története (In = PK 1896. szeptember 9., 1. o.)
8. *Sarosács György*: A Pécs környéki bosnyák falvak iskolaügyének és közművelődésének kezdetei (In = BH 1985-86. 515-537. o.)
9. Uo. 524. o.
10. Baar 379/1893. PLt, Tf. i.
11. Schematizmus 1881.
12. *Bérczi József*: A hegyszentmártoni általános iskola 100 éves történetéből (In = Művelődésügyi Tájékoztató 1961. április 84-90. o.)
13. *Kanyar József*: Népoktatása Dél-Dunántúlon... i. m. 413. és 422. o. (Adatai a VKM jelentésén alapulnak – Buda 1872. 52-53. o.)
14. CIH 1868: XXXVIII. tc. 27. § 454. o.
15. *Várady*: Baranya múltja és jelene II. k. (Szerk.: Várady Ferenc, Pécs, 1896.) I. k. 317. o.
16. *Laki János*: A pécsváradai járás iskoláinak helyzete 1874-ben Salamon József kir. másodfelügyelő jelentése alapján. Forrásközlemény (In = BH 1979. 373-384. o.)
17. Uo. 378-383. o.
18. Vármegyei Közigazgatási Bizottság általános iratai 1876., 1877. IV/418. (továbbiakban: VMK Biz.) 181?163. Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban: BML).
19. VMK Biz. ált. iratai IV/418. 1876., 1877. 134/1344. (1877) BML
20. Uo.
21. Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyve (továbbiakban: jkv) 886/1878. BML (Idéz: Tegzes Ferenc: Baranya vármegye Közigazgatási Bizottságának tanügyigazgatási tevékenysége a dualizmus időszakában c. művében. In = A Dunántúl településtörténete VII. szerk.: Somfai Balázs, Veszprém, 1989. 475. o.)
22. Közigazgatási Bizottság jkv. 1184/1878. BML
23. In = Néptanoda 1883. január 27. XVI/20. 160. o.
24. Babarc 547/1893. PLt, Tf. i.
25. „Schultz Imre: Tanügyi körképek” (In = PK 1893. április 2. és április 9. 4. o.)
26. „Szünidő alatt” (In = PK 1893. július 9. 4. o.)
27. „Schultz Imre: Tanügyi körút” (In = PK 1896. augusztus 15. 3. o.)
28. Albertfalva 342/1893, PLt, Tf. i.
29. Geresd 310/1893, PLt, Tf. i.
30. Sztára 684/1893. PLt, Tf. i.

31. Mocsolád 82/1893. PLt, Tf. i.
32. Villány 309/1893, PLt, Tf. i.
33. Kővágószőlős és Cserkút 281/1893. PLt, Tf. i.
34. Somogyzentlászló 343/1893. PLt, Tf. i.
35. Baar 379/1893. PLt, Tf. i.
36. Németi és Szalánta 264/1893. PLt, Tf. i.
37. 1292-1285/1893. és 147/1895.
38. Uo. A felhívásokban az alábbi falvak róm. kat. elemi iskolái szerepeltek: Albertfalu, Baar, Bírján, Bodolya, Darázs, Dunaszekcső, Magyaregregy, Geresd, Hímesháza, Hosszúhetény, Jágónak, Izsép, Kárász, Kátoly, Kisasszonyfa, Kiskőszeg (Battina), Kisnyárad, Lapáncsa, Lancsuk, Lipova, Liptód, Mágocs, Mais, Mánfa, Herczegmárok, Mocsolád, Mohács, Nagybicsérd, Nagykozár, Nádasd, Ófalu, Petárda, Somogy, Szalatnak, Szentiván, Szűr, Vásárosdombó.
39. Budafa és Mánfa 79/1893. PLt, Tf. i.
40. Sztára 684/1893. PLt, Tf. i.
41. Gyűrűfű 839/1893. PLt, Tf. i. (Ibafa és Korpád előljárói által írt levél, melyben tanúsították a gyűrűfűi lakosok szegénységét.)
42. Szalánta és Németi 264/1893. PLt, Tf. i.
43. Baar 379/1893. PLt, Tf. i.
44. Uo.
45. Illocska 532/1893. PLt, Tf. i.
46. Szajk és Versend (In = PK 1895. január 1. 2. o.)
47. Jágónak 147/1895. PLt, Tf. i.
48. Albertfalu 596/1896. PLt, Tf. i.
49. In = PK 1903. január 21. XI/16. 7. o.
50. *Várady*: Baranya... i. m. 353. o.
51. Udvard 813/1897. PLt, Tf. i.
52. 2/1896. PLt, Tf. i.
53. Uo.
54. Bicsérd 705/1896. PLt, Tf. i.
55. Kékesd 1104/1896. PLt, Tf. i.
56. Magyaregregy 2141-42/1903. PLt, Tf. i.
57. 2143/1903. PLt, Tf. i.
58. Abaliget 2222/1903.
59. „Levél Pécsvárad tájáról” (In = PK 1900. augusztus 5. VIII/63. 4. o.)
60. „Kékesdi iskola” (In = PK 1907. szeptember 12. XV/208. 3. o.)
61. „A kiskőszegi iskola ügye” (In = PK 1908. május 12. XVI/109. 6-7. o.)
62. In = PK 1909. szeptember 7. XVII/179. 3. o.
63. Görcsönyi iskolaszék jegyzőkönyve 1677/1901. október 15. PLt, Tf. i.
64. Lapáncsa 1676/1906. augusztus 16. PLt, Tf. i.
65. Magyar közigazgatási törvények Grill-féle kiadása I. kötet: Közoktatás és művészet (Szerk.: Halász Ferenc, Budapest, 1910.) 268-273. o.
66. Botyán Károly jelentse az iskolalátogatásokról 1378-1381/1906. június 23. PLt, Tf. i.
67. Maráza 4000 K államsegélyt kapott (In = PK 1908. június 3. XVI/127. 5. o.)
68. Baranyajenő 1571/1906. augusztus 1. PLt, Tf. i.
69. „Amiben Baranya igazán utoljára vagyon” (In = PK 1906. május 4. XIV/101. 1-2. o.)
70. Uo.
71. In = PK 1906. május 9. XIV/105.
72. Lőcs 1559/1909. és 1212/1909. PLt, Tf. i.
73. Peterd 1208/1909. április 17. és 1492/1909. május 29. PLt, Tf. i.
74. Vókány 1252/1909. április 23. PLt, Tf. i.

75. Liptód 1563/1909. június 7. PL Tf. i. és PK 1909. szeptember 7. XVII/179. 3. o.
76. Gerde 1351/1909. május 5. PLt, Tf. i.
77. Lánycsók 1438/1909. PLt, Tf. i.
78. Dárda 1458/1909. május 19. PLt, Tf. i.
79. Nagybodolya 1792/1909. június 25. PLt, Tf. i.
80. Hímesháza 2024/1909. július 22. PLt, Tf. i.
81. Karancs 2046/1909. július 23. PLt, Tf. i.
82. Lotárd PK 1909. augusztus 16. XVII/164. 8. o.
83. In = Pécsi Napló 1909. augusztus 14.
84. „Új községi népiskola Baranyában” (In = PK 1909. augusztus 16. XVII/164. 8. o.)
85. Tóth államtitkár levele Zichy Gyula püspöknek 1498/1909. május 22. PLt, Tf. i.
86. Baar 379/1893. PLt, Tf. i.
87. Bükkösd 1006/1909. március 26. Plt, Tf. i.
88. CIH 1868. XXXVIII. tc. 30. § 454. o.
89. Utasítás a törvényhatósági közigazgatási bizottságok számára a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól szóló 1907. évi XXVII. törvénycikk végrehajtása tárgyában (Budapest, 1908.) V. függelék 108-109. o.
90. *Laki János*: A pécsváradai járás... i. m.
91. Uo.
92. Uo. A faiskola Berkesden, Fazekas-Bodán, Fekeden, Kékesden, Lakon, Márokon, Nagy-Palon, Nyomján elhanyagolt volt; Perekeden bérbeadták; Rácz-Mecskén túl messze volt az iskolától; Lovász-Hetényben, Nadasdon és Óbányán volt kielégítő állapotban.
93. Uo.
94. *Várady*: Baranya... i. m. I. k: 317-318. o.
95. Közig. Biz. ált. iratai IV/418. Rh.: 57. 734/1344-1877. BML
96. In = Néptanoda 1878. február 16. XI/23. 180-182. o. 1879. február 22. XII/24. 197. o. és 1880. március 20. XIII/28. 238-239. o.
97. Schematizmus... 1881.
98. Hivatalos Közlöny (kiadja a Magyar Vallás- és Közokt. ügyi Minisztérium, 1896. július 13. 16. sz.) 303. o.
99. Baar 379/1893. PLt, Tf. i.
100. „Schultz Imre: Tanügyi körkép” (1n = PK 1893. április 9.) 5. o.
101. *Várady*: Baranya... I. k. i. m. 317-318. o.
102. Kékesd 1104/1896. Plt, Tf. i.
103. Dárda 3222/1904. december 13. PLt, Tf. i.
104. *Verédy Károly*: Paedagógiai Enciklopédia – Az „iskolák javadalmazása” címszó (Budapest, 1886.) 460. o.
105. Schematizmus... 1881.
106. Baar 379/1893. PLt, Tf. i. „5. § Az iskolának vagyona és jövedelme”